

UDK 323.22-058.244(497.5)»1918/1921«
323.281(497.1)»1918/1921«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 9. IV. 1993.

Represija spram hrvatskih seljaka 1918.—1921.

BOSILJKA JANJATOVIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U članku se obrađuju najčešći oblici gospodarskih pritisaka (primjerice, porezi četiri puta veći nego u Srbiji) i raznih oblika nasilja protiv seljaštva, najbrojnijeg dijela hrvatskog naroda i najvećega društvenog sloja, koje je u Hrvatskoj odmah nakon stvaranja Kraljevstva SHS došlo u podređen gospodarski položaj u odnosu na druge dijelove nove države, a osobito na Srbiju. Situaciju su otežavale razne mjere nove vlasti od primjene do tada nepoznatih zakona, batinanja, fizičkoga i psihičkoga maltretiranja, uhićenja za sitnice, proganjanja za izražavanje drugačijeg mišljenja do nasilja protiv čitavih sela. Način i oblici nasilja postali su obrazac nastupanja režima spram seljaštva uopće, koje je tako postalo simbolom podređenosti Hrvatske u novoj državi.

Nova država, Kraljevstvo SHS, nastala 1. prosinca 1918. godine spajanjem Kraljevine Srbije (s Crnom Gorom i Vojvodinom) s Državom Slovenaca, Hrvata i Srba¹ već od svog početka obilježena je nizom represivnih mjera vladajućeg režima protiv svakog oblika oporbe koncepciji i praksi unitarističkoga državnog uređenja na čelu sa srbijanskom dinastijom Karađorđevića, zapravo velikosrpsvu i monarhiji.²

Dvor na čelu velikosrpskoga vladajućega kruga u koji su uključeni i vojni vrhovi, nastojao je raznim zakonskim i nezakonskim mjerama, još prije obećanoga pa zatim izglasanog ustava, osigurati svoj domini-

¹ Usp. npr. Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1938. i 1989., knj. II., 133.—135.; Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1942. i 1992., 45.—48.; Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra* (Pariz 1933., na francuskom), Zagreb, 1990., 37. i dalje; Dragoslav Janković-Bogdan Krizman, *Grđa o stvaranju jugoslovenske države (I. I—20. XII 1918)*, Beograd, 1964., knj. II., 673.—676.; Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1989., 14. i dalje.

² J. Horvat, *Politička*, n. dj., i R. Horvat, *Hrvatska*, n. dj. na više mjesta; D. Janković, »Društveno-politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1. XII 1918—20. IV 1919.«, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, I/1959., 7.—147., na više mjesta; Otokar Keršovani, *Povijest Hrvata*, Rijeka 1971., 111. i dalje; Trpimir Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb, 1922., 391.

rajući položaj, čime se istodobno osiguravala i premoć Srbije na štetu drugih dijelova nove države. Tim je postupcima osobito bila pogođena Hrvatska, pa je ona, iako konstitutivni dio države, došla u neravnopravan položaj u nacionalnom, ekonomskom, kao i u kulturnom pogledu.⁴ Zbog toga se u Hrvatskoj već od prosinca 1918. godine javlja opozicija ne samo koncepciji unitarizma i centralizma na čelu s dinastijom Karađorđevića nego i praksi kojom se zamišljeno ostvaruje.

U razdoblju između 1. prosinca 1918. i 28. lipnja 1921. godine, kada je u Ustavotvornoj skupštini u Beogradu uglavnom bez političara iz Hrvatske⁵ izglasan ustav i učvršćen unitarizam, centralizam i monarhijski sustav vlasti, raznim sredstvima, pa i silom, pokušava se ostvariti zamišljeno u mnogim segmentima političkoga, pa i gospodarskoga, te kulturno-prosvjetnog života.⁶ Stvara se osnovni model koji će se u sljedećim godinama — ovisno o situaciji — samo razrađivati i dopunjavati, osiguravajući premoć Srbije nad drugim dijelovima države.

Usko s tim u vezi, državu potresaju dijelom spontani, a dijelom organizirani radnički⁷ i seljački nemiri, pa i bune.⁸ Odgovor vladajućeg poretka su razne vrste represija: vojnička nasilja, policijsko i žandarmerijsko maltretiranje, batiranje, zabrana političkog djelovanja, uhićenja, policijski pritvor i suđenja, pa čak i ubojstva opozicionara. Riječju, kao odgovor vlasti na prosvjede bilo koje vrste stvara se obrazac obračuna s opozicijom. Stradaju ne samo istaknuti nego i manje poznati pripadnici oporbe ali i mnogi pristaše opozicijskih stranaka i grupacija.⁹ U Hrvatskoj je između 1918. i 1921. godine osobito pogođeno seljaštvo, koje je činilo najbrojniji dio pučanstva.⁹ Tako odnos vlasti prema seljaštvu postaje svojevrstan obrazac odnosa i prema hrvatskom stanovništvu uopće.

Ovim prilogom pokušat će se na osnovi do sada — u prvom redu — neiskorištene arhivske građe, podataka iz tadašnjeg tiska, te uz pomoć

⁴ Isto.

⁵ *Dom*, 3. VIII. 1921.

⁶ J. Horvat, *Politička*, n. dj. i R. Horvat, *Hrvatska*, n. dj. na više mjesta.

⁷ Usp. npr. *Pregled povijesti SKJ*, Beograd, 1963., 63. i dalje; D. Janković, »Društveno-politički«, n. dj., 126. i dalje.

⁸ Osobito su značajni seljački nemiri i bune u Hrvatskoj. Usp. o tome: npr. Bogumil Hrabak, »Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji 1919. i 1920. godine«, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 10/1973., 13.—80.; Stanislava Koprivica-Oštrić, »Vojnička pobuna u Varaždinu 23. srpnja 1919.«, *Povijesni prilozi*, 2/1983., 65.—94.; Josipa Paver, *Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919.—1920. Dvor, Glina, Ivanić-Grad, Kostajnica, Kutina, Novska, Petrinja, Sisak*, Sisak, 1970. (dalje: *Zbornik građe*); Mira Kolar-Dimitrijević, »Seljački nemiri na području sjeverozapadne Hrvatske u jesen 1920. godine«, *Kaj*, 1/1984., 19.—27.; B. Janjatović, »Izvještaj bana Matka Laginje o pobuni seljaka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u rujnu 1920. godine«, *Casopis za suvremenu povijest*, 1/1992., 257.—293., gdje je navedena i druga relevantna literatura.

⁹ J. Horvat, *Politička*, n. dj., 185. i dalje; R. Horvat, *Hrvatska*, n. dj., 62. i dalje.

⁹ Usp. Zdenka Simončić-Bobetko, »Gospodarstvene prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u godinama poslije prvoga svjetskog rata«, *Casopis za suvremenu povijest*, 3/1990., 21.—37., gdje je spomenuta i ostala literatura; Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780.—1981. godine*, Ljubljana, 1987., 98. i dalje.

literature ukazati na to pitanje represije s namjerom da se poticajno djeluje na daljnja istraživanja.

1.

Činilo se da će seljaštvo u Hrvatskoj u gospodarskom pogledu imati prosperitetne godine, iako su postojale velike razlike između pojedinih regija odnosno tadašnjih županija. Potražnja agrarnih proizvoda na europskom tržištu nakon završetka prvoga svjetskog rata bila je velika, pa su Kraljevstvo SHS, kao i Hrvatska unutar te države, zajedno s još nekim srednjoeuropskim državama svojim jeftinim agrarnim proizvodima mogli imati uspjeha u ponudi i potražnji te vrste roba. Uz to, sela u Hrvatskoj nisu bila neposredno pogođena tijekom rata, pa kada su se počeli vraćati demobilizirani vojnici, mnogi od njih i kao invalidi, bilo je ipak nade da će oni, uz pomoć žena i djece, uspjeti oživjeti proizvodnju i tako ostvariti napredak vlastitoga a time i državnoga gospodarstva. U velikoj su mjeri u tome i uspjeli — u usporedbi s položajem seljaštva u kasnijim razdobljima, tj. nakon 1925., a osobito nakon 1930. godine, kada se agrarna kriza pretvara u sveopći gospodarski slom, koji je bio povezan s velikom svjetskom krizom.¹⁰

Relativni ekonomski prosperitet seljaštva u Hrvatskoj u razdoblju 1918.—1921. godine nije značio i povoljan položaj seljaka uopće. Velik broj siromašnih seljaka u Hrvatskoj (kao i u cijelom Kraljevstvu SHS) mučio je problem nedostatka obradive zemlje. Pitanje rješavanja agrarnih odnosa u korist siromašnih seljaka a uz pravednu naknadu zemljoposjednicima, što su nakon velikih seljačkih nemira tijekom 1918. godine obećali Narodno vijeće Države SHS (u studenome 1918.), zatim osobno i regent Aleksandar Karađorđević (u siječnju 1919.), a imala je riješiti Prethodna odredba za pripremu agrarne reforme (u veljači 1919.) — ostalo je i dalje otvoreno sve do raspada Kraljevine Jugoslavije 1941. godine.¹¹

Osim toga bitnoga i neriješenog pitanja seljaštvo u Hrvatskoj (slično je bilo, npr., u Vojvodini) mučili su i otežavali mu položaj i brojni drugi problemi. Među njima ističe se pitanje poreza — od nameta na zemlju do pristojbi koje su se morale plaćati prilikom kupnje ili prodaje poljoprivrednih i drugih proizvoda ili nekretnina. Plaćanje poreza uvelike je otežavala odluka kraljevske vlade o izmjeni do tada važeće valute na područjima bivše Austro-Ugarske, tj. krune u dinar, koji je do »ujednjenja« vrijedio samo u Srbiji i Crnoj Gori, i to u omjeru jedan naspram četiri u korist dinara. Paritet izmijene ni izdaleka nije označavao realnu vrijednost s obzirom na stanje gospodarstva u Srbiji i Crnoj Gori, koje je tijekom prvoga svjetskog rata bilo gotovo razoreno. Gospo-

¹⁰ Usp. Z. Simončić-Bobetko, »Gospodarstvene«, n. dj.; Ista, »Agrarna reforma na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine u međuratnom razdoblju (1918.—1941)«, *Povijesni prilozi*, 7/1988., 31.—76.; Ista, »Kolonizacija u Hrvatskoj 1919.—1941. godine«, na i. mj. 9/1990., 85.—164.

¹¹ Vidi bilj. 9. i 10.

darstvo u Vojvodini, Hrvatskoj i Sloveniji uglavnom nije stradalo, pa je ta mjera beogradske vlade označila obezvređivanje njihove gospodarske moći i prelijevanje novca iz tih dijelova države u blagajnu u Beogradu. Uz to, našli su se i drugi načini izvlačenja novca iz Hrvatske (i Vojvodine te Slovenije). Tako su porezi bili određeni u krunama, a trebalo ih je plaćati u dinarima, pa su, na primjer, u Hrvatskoj porezi bili četiri puta veći nego u Srbiji.¹² Zatim, kućarina i zemljarina, porezi koje su ponajviše plaćala seoska kućanstva u novoj su državi povećani četiri puta prema vremenu prije prvoga svjetskog rata. Odluka o visini tih poreza donesena je u jesen 1920., u vrijeme izbora za Ustavotvornu skupštinu, a određeno je da se imaju platiti za cijelu godinu unatrag, kada je dio seljaka već bio podmirio tu obvezu, pa je sada trebalo doplatiti razliku. Ta je mjera izazvala veliko nezadovoljstvo, ali državni organi vlasti nisu odustajali. U sljedećim godinama zadržano je isto stajalište, pa su porezi u Hrvatskoj i Vojvodini ostali najvišima u državi.¹³

Ilustrativan je i primjer proizvodnog poreza na vino. Taj je porez u Hrvatskoj bio uveden 1. siječnja 1918. godine, još za postojanja Austro-Ugarske, a trebalo je za svaki hektolitar proizvedenog vina platiti 14 kruna bez obzira na to hoće li seljak vino prodati ili sam potrošiti. Narodno vijeće Države SHS sa sjedištem u Zagrebu ukinulo je taj porez, ali ga je ministarstvo financija Kraljevstva SHS ponovno uvelo u život početkom 1919., s tim da se ima platiti i za proizvodnju 1918. ako nije uplaćen do odluke Narodnog vijeća o ukidanju. Zatim je u proljeće taj porez isto ministarstvo ukinulo, ali bez obveze vraćanja uplaćenih svota.¹⁴

S poreznim sustavom bilo je povezano još jedno osjetljivo pitanje, vezano uz državni monopol. Radilo se o duhanu. Za Austro-Ugarske seljacima u Hrvatskoj nije bilo dopušteno da sami sade duhan, ali je duhana za tzv. kratke cigare i lulu — koje su pušili radnici i seljaci (ovi posljednji ponajviše lulu) — bilo uvijek u prodavaonicama po relativno niskim cijenama. Nadležni organi Kraljevstva SHS, međutim, nisu osigurali postojanju prodaju duhana, pa su 1919. godine dopustili sadnju duhana uz obvezan otkup. No, u jesen 1920. ta je odredba ukinuta; nakon toga su financi po selima sjekli duhan jer da je posađen bez dopuštenja vlasti. Naravno, takva je mjera izazvala veliko nezadovoljstvo: »došlo je do ot-

¹² O tim je problemima izrazito kritički pisao dr. Milan Rojc (Zagreb, 1855.—1946.), povjerenik Zemaljske vlade u Zagrebu za unutrašnje poslove 1920. godine u knjižici *Za bolju budućnost naše Kraljevine (Razvitak prilika u Hrvatskoj)*, Zagreb 1922., 52. (naklada »Slobodne tribune«). Svoje brojne primjedbe na funkcioniranje države Rojc je iznio i u članku »Prilike u Hrvatskoj«, *Nova Evropa*, knj. 2/1921., br. 2., 46.—71. Iako je M. Rojc po svojim dužnostima — bio je narodni zastupnik i jedan od političara iz Hrvatske koji je glasovao za Vidovdanski ustav 1921. god. — bio režimski političar, kada je napustio Demokratsku stranku, ocijenio je negativnim mnoge poteze vlasti, pogotovo u Hrvatskoj, i to zato što su one izazvale veliko nezadovoljstvo.

¹³ M. Rojc, »Prilike u Hrvatskoj«, n. dj., 54. O ovom pitanju posebno je instruktivan članak Filipa Filipovića Moravca, »Položaj seljaštva u Jugoslaviji«, *Klasna borba*, 3/1927., 107.—118.; ovdje je Filipović brojčanim pokazateljima ukazao na velike razlike u porezima između pojedinih dijelova Kraljevine SHS.

¹⁴ M. Rojc, »Prilike u Hrvatskoj«, n. dj. 49.

pora i krvi, i tek nakon žrtava bude i opet dozvoljeno da seljak može posaditi duhan otkupiti.¹⁵

Seljaštvo je pogađalo i plaćanje raznih drugih pristojbi, koje su, u usporedbi s istovrsnim pristojbama prije prvoga svjetskog rata, u Hrvatskoj povećane od stotinu do čak osamstotina puta. Plaćale su se u biljezima, a njih je država osigurala tek u siječnju 1921. godine. Do tada su se pristojbe plaćale gotovinom, dakako, u omjeru jedan dinar naspram četiri krune; bile su određivane unaprijed, prije zaključenja posla, uglavnom po proizvoljnoj procjeni činovnika poreznih ureda ili financijskih organa. Često su bile previsoke; ta uvećana a uplaćena svota nije se vraćala kada bi se utvrdila pogreška ili kada bi posao bio stvarno zaključen. Zatim, odredbe o pristojbama su se često mijenjale, na primjer, u 1920. godini čak tri puta. Na kraju sve je završavalo desecima tisuća preplaćenih kruna koje se nisu vratile seljacima, a oni su kao najbrojniji dio hrvatskog stanovništva najčešće i plaćali pristojbe.

I još jedan primjer. Vlada u Beogradu donijela je devetnaest trošarinskih poreza. Među njih svrstao se i porez na poslovni obrt prema zakonu koji je do prosinca 1918. godine vrijedio samo u Kraljevini Srbiji. Ukaz je donesen u jesen 1920. godine i izazvao je veliko nezadovoljstvo.¹⁶ Kasnije su ti nameti donekle ublaženi, ali se opće stanje nije promijenilo.

2.

Prije nego prikažemo represivne mjere organa vlasti prema seljaštvu kada je ono iskazivalo svoje nezadovoljstvo i otpor, valja nešto reći o bitnijim utjecajima političkih faktora na seljake jer se time dobiva cjelovitija slika situacije u naslovljenom razdoblju. Nesumnjivo snažan utjecaj na seljaštvo u Hrvatskoj i osobito na isticanje njegovih zahtjeva, od prvih dana postojanja nove države imao je Stjepan Radić na čelu Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS). Radić se distancirao od Monarhije i posebno centralizma uvjeravajući svoje pristaše kao i političke čimbenike u državi i inozemstvu da stanje nastalo nakon raspada Austro-Ugarske smatra privremenim. Smatrao je da o obliku države mora odlučiti Ustavotvorna skupština, izabrana voljom naroda i na principima četrnaest Wilsonovih točaka, prvenstveno na temeljnom pravu o samoodređenju naroda. Radić je tražio uspostavu hrvatske republike, te slobodno odlučivanje hrvatskog naroda u svim društvenim poslovima. O svemu tome Radić i njegova stranka izvješćivali su i određene političke krugove u inozemstvu pokušavajući ih zainteresirati za sudbinu hrvatskog naroda.¹⁷

¹⁵ Isto, 54.

¹⁶ Isto, 50. i dalje.

¹⁷ Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića 1891—1928*, Zagreb, 1973., knj. 2.; Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana 1987., gdje je navedena i ostala literatura.

Radić i njegova stranka bili su najvažniji oponenti vladajućem režimu. Zbog toga su bili izvrgnuti represijama raznih vrsta i oblika. Sam seljački vođa gotovo cijelu 1919. te dio 1920. godine proveo je u zatvoru. U kolovozu 1920. godine bio je osuđen na dvije i pol godine stroga zatvora.¹⁸ Na isti ili sličan način bili su onemogućeni i neki drugi istaknuti članovi HPSS-a, odnosno HRSS-a, ali i oni manje poznati, osobito povjerenici stranke po selima.¹⁹ Zabranjivane su ili onemogućavane skupštine stranke po gradovima i selima, a tijekom 1919. godine zabranjen je i strankin list *Dom*.²⁰

Bez obzira na progone, zabrane, osude i zatočenja S. Radić i HPSS, odnosno HRSS, nalazili su put kako do seljačkih masa tako i do seljaka pojedinca diljem Hrvatske. Odvrćali su seljake od poslušnosti kralju i njegovim organima vlasti dok se ne riješe bitna pitanja unutarnjeg uređenja države. Posljedica takvih gledišta u svakodnevnim ili povremenim izravnim odnosima seljaka pojedinca, kao i seljaštva uopće, s organima vlasti bili su razni prosvjedi protiv vladajućeg režima, koji su se izražavali od uvrede kralja i dinastije te organa vlasti²¹ preko masovnoga odbijanja izvršenja vojne obveze do seljačke bune (u jesen 1920.). Na sve te oblike prosvjeda organi vlasti odgovarali su represijama — od batinanja do ubojstva neposlušnika, a služili su se i pravnim sredstvima prisile u ugušivanju nemira ili kažnjavanju.

Drugi bitniji politički faktor koji je također nesumnjivo utjecao na seljaštvo, osobito tijekom 1918. godine, bili su povratnici iz Rusije. Tijekom 1919. i nadalje takve su utjecaje imali komunisti. Naime, Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno Komunistička partija Jugoslavije agitira diljem Hrvatske (a slično je bilo i u ostalim područjima Kraljevstva SHS) pozivajući seljake da sami provedu agrar-

¹⁸ Arhiv Hrvatske (dalje: AH), Sudbeni Stol Zagreb (dalje: SSZ), 1063/1921., kut. 1.—3.

¹⁹ *Slobodni dom*, 13. III. 1920., str. 1., članak »Godina dana bezakonja, nasilja i progona«; 14. IV., 5. i 19. V., 22. VI. 1920.; 2. II., 13. VII., 5. IX. 1921.

²⁰ List *Dom*, glavno glasilo HPSS-a, počeo je izlaziti u Zagrebu 1906. godine. Tijekom 1919. bio je zabranjen. Obnovljen je pod imenom *Slobodni dom* 1920., kada se Radić vratio iz zatvora. O represivnim mjerama režima naspram seljaka *Dom*, odnosno *Slobodni dom* često je izvještavao svoje čitaoce. Usp. bilj. 17. i 18.

²¹ Uvrede kralja ili regenta te članova kraljevske kuće bile su u Kraljevstvu SHS česte, osobito među seljaštvom. U prosincu 1918. i početkom 1919. godine takvi slučajevi verbalnog delikta rješavani su po kratkom postupku, kako se, na primjer, može prosuditi prema primjeru potpukovnika Teslića u Bjelovaru, koji je naredio kaznu od 25 batina svakome koji bi učinio takav delikt, ili bi se izjasnio za republiku. Taj je postupak izazvao veliku buru u javnosti, pa je nakon istrage Teslić premješten. No, ni kasnije nije postupak vlasti bio mnogo blaži. Tijekom 1919. i 1920. godine razrađen je postupak prema takvoj vrsti optuženika. Na osnovi prijave žandara ili susjeda te znanaca (obično su uvrede izricane u svađi) pokrenuta je čitava upravna i sudska mašinerija sve do Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu, koje je davalo placet za svako pokretanje sudskog postupka. U međuvremenu bi osumnjičeni, a zatim i optuženik prošao žandarmerijski istražni postupak koji je gotovo uvijek bio popraćen fizičkim zlostavljanjem. O tome ima čitav niz spisa u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, u zbirci Razni kazneno-politički spisi (dalje: RKP), npr. I/708/1920.; I/326-3/1920.; I/3660/1920.; I/3648/1920.; I/3144/1920. itd.

nu reformu, koju su vlasti obećale ali ne i ostvarile. Bio je to dio komunističkog programa o uništenju buržoaskoga društvenog sistema i uspostavi »sovjetskih republika« na temelju široke ravnopravnosti i autonomnosti. Svoja su stajališta propagirali komunisti-socijalisti na skupštinama, posredstvom svojih glasila itd. Tu su njihovu djelatnost organi vlasti ocjenjivali vrlo opasnom pa su je onemogućavali: zabranjivali su skupštine i druge oblike djelatnosti, prvaci stranke ali i obični članovi bili su pod strogim nadzorom policije i žandarmerije, te često i uhićeni. Na kraju, potkraj 1920., vladinim aktom »Obznanom« KPJ — kao i sve sindikalne, omladinske i ženske organizacije pod njezinim utjecajem — bili su zabranjeni, njihova je imovina zaplijenjena i prostorije zatvorene.²²

Iz rečenog je vidljivo da su ta dva politička čimbenika, iako različita po svojim shvaćanjima i utjecajima na seljaštvo, bila izvrnuta represiji raznih oblika. Odnos režima prema njima u mnogome je znakovit i za ponašanje prema seljaštvu, koje je pod njihovim utjecajem pokušavalo u razdoblju između 1918. i 1921. godine poboljšati svoj položaj.

3.

Zbog seljačkih nemira tijekom studenoga 1918. godine Narodno vijeće Države SHS, u nemogućnosti da vlastitim snagama smiri situaciju, pozvalo je u pomoć srbijansku vojsku. Ta je vojska na područje Hrvatske donijela već zaboravljenu metodu, tj. batinanje neposlušnika. Jedna od prvih vijesti o batinanju objavljena je na sjednici povjerenika Zemaljske vlade u Zagrebu 13. prosinca 1918. godine. Doduše, rečeno je da su posrijedi glasine ali im se ipak može povjerovati s obzirom na kasnije događaje: srbijanska je vojska u Slavoniji, a zatim i u krbavsko-ličkoj županiji batinala hrvatske seljake;²³ slično se dogodilo i u Srijemu. U virovitičkoj su županiji lugari i drugi organi vlasti šibali seljake i zbog manjih prekršaja.²⁴ Sličnih je događaja bilo i u selima oko Vukovara, u Bršadinu sa srpskim stanovništvom i u hrvatskom selu Nuštru; tu je bilo i ranjenih seljaka, a ubijena su i dva oružnika.²⁵

Zbog neprovođenja agrarne reforme i njezina odgađanja u prosincu 1918. godine ponovno izbijaju seljački nemiri.²⁶ Ugušuju se silom, često vrlo brutalno. Udarina snaga organa vlasti opet je vojska, s pretežno srbijanskim rukovodećim kadrom. Vojska se u Hrvatskoj, a i u nekim drugim

²² *Pregled*, n. dj., 38. i dalje; *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1969., 64. i dalje.

²³ B. Krizman, »Zapisnici sjednica povjerenika hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu (1918)«, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2/1964., 317.

²⁴ B. Hrabak, »Radikalizacija«, n. dj., 19.

²⁵ Isto, 17.

²⁶ Isto, 28. i dalje.

dijelovima države, iskazala i ponašala kao okupatorska sila, iako se nastojala prikazati osloboditeljicom.²⁷

U prosincu 1918. godine u požeškoj županiji vojska je preuzela poslove oružnika koji se, po ocjeni nadležnih organa vlasti, nisu pokazali doraslim situaciji. Tom prigodom bez suđenja i osude neki su pojedinci uhićeni, razoružani i strijeljani. Slično se dogodilo i u Kašini, gdje su seljaci sjekli šumu; tu je ubijen jedan seljak.²⁸

Bio je to samo uvod u slična nasilja koja će slijediti unatoč tome što je od početka 1919. godine vojsci bilo zabranjeno služiti se batinama kao uobičajenom kaznom.²⁹ Praksa je odstupala od naredaba, pa je i dalje bilo samovolje pojedinaca ili nižih zapovjedništava i jedinica.³⁰ Osim toga, vojsku je zamijenila žandarmerija, poluvojna organizacija osnovana početkom 1919. godine.³¹ U izvršavanju naredaba i žandarmerija se služila batinama i kundačenjem, žandari su ranjavali, pa i ubijali neposlušnike. Zbog toga se prosvjedovalo u javnosti u Hrvatskoj, pa i u parlamentu u Beogradu. Zemaljska vlada u Zagrebu u rujnu 1920. čak je odredila i zakonsku odgovornost za takva nedjela, ali se uglavnom sve završavalo suspenzijom žandara s posla, a vrlo rijetko strožim kaznama.³²

U vrijeme seljačkih nemira zbog neizvršenja agrarne reforme, koje su uglavnom pokretali socijalisti, tijekom ožujka 1919. godine u kotarevima Ludbregu i Novome Marofu, te u Varaždinskim toplicama, a zatim i u Slavoniji, u Voćinu i Slatinskom Drenovcu, intervenirala je vojska. Bilo je i mnogo nasilja: tako je 8. ožujka 1919. godine u Jakopovcu, Va-

²⁷ Tako u Makedoniji, na Kosovu, pa i u Vojvodini. Usp. npr. Rajko Jovanović, *Fašističke žrtve. Historija bijelog terora u Jugoslaviji*, Toronto 1935.; Mile Bjelajac u knjizi *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921.*, Beograd 1988., 358 str., daje osnovne podatke o vojsci Kraljevstva SHS (do Vidovdanskog se ustava država zvala Kraljevstvo SHS, a nakon njega Kraljevina SHS) i konstatira da je štitila uspostavljeni poredak. Ističe da je njezina vrhovna komanda težila pravnim rješenjima u tijeku postupaka protiv stanovništva na Kosovu ili u Hrvatskoj. Uopće ne govori o represijama vojske kao udarne snage režima. D. Janković u svom spomenutom radu »Društveno-politički odnosi«, na str. 88. negativno ocjenjuje postupke vojske te kaže »da je postala obična nasilnička žandarmerija«. Negativno mišljenje o vojsci Kraljevstva SHS izrekao je i S. Pribičević u svojoj spomenutoj (u bilj. 1.) knjizi *Diktatura kralja Aleksandra*, iako je baš u to vrijeme bio ministar unutrašnjih poslova. Pribičević na više mjesta negira bilo kakvu osloboditeljsku ulogu srbijanske vojske u Hrvatskoj i ukazuje na represije koje je ona činila.

²⁸ B. Hrabak, »Radikalizacija«, n. dj., 21.

²⁹ Vrhovna komanda vojske Kraljevstva SHS 3. siječnja 1919. i ministar vojni svojom povjerljivom naredbom od 10. siječnja osudili su praksu batina- nja te odredili da se svaki krivac mora predati sudu i odgovarati za učinje- no djelo. Arhiv Instituta za suvremenu povijest (dalje: AISP), grupa XXI., inv. br. 230; M. Bjelajac, *Vojska*, n. dj., 220.

³⁰ Isto.

³¹ Žandarmerija je osnovana kao poluvojna organizacija u siječnju 1919. go- dine odlukom Ministarskog savjeta, a formalni osnutak je datiran s 26. ve- ljače 1919. godine. U početku je imala najmanje 10.000 žandara, a njihov se broj stalno povećavao (D. Janković, »Društveni«, n. dj., 97. i 98.).

³² AISP, grupa XXI., inv. br. 166 i 183. Usp. B. Janjatović, »Izvještaj bana«, n. dj. na više mj.

raždinskim toplicama i Šaulovcu zbog samovoljnoga provođenja agrarne reforme u sukobu s vojskom ubijeno i ranjeno nekoliko seljaka. Sljedećeg dana u selu Maruševcu kraj Čakovca ubijeno je sedam i ranjeno nekoliko seljaka. Istoga dana u Sarvašu, selu kraj Osijeka, seljaci su ubili jednoga srbijanskog vojnika i za to su odmah bili kažnjeni. Slično se događalo u okolici Đakova, u vukovarskom, šidskom i iločkom kotaru, a također u Slunju. Potkraj ožujka 1919. godine nemiri su se proširili i u okolici Krapine i Zlatara, a u svibnju 1919. godine u Samobor i Pregradu. Ponovno su izbili i u varaždinskoj županiji. Po svemu sudeći, njihovo smirivanje nije prošlo bez nasilja.³³

Novi val seljačkih nemira u lipnju i srpnju 1919. godine potaknut je nezadovoljstvom zbog neriješenog agrarnog pitanja, a dopunjen je ponovnom pojavom »zelenoga kadera«, poznatoga iz vremena prvoga svjetskog rata; sada se izražavao kao specifični prosvjed protiv pozivanja na vojnu vježbu u vrijeme najvažnijih poljoprivrednih radova koju su vlasti organizirale u nastojanju da smire seljačko nezadovoljstvo. Te su nemire uglavnom pokrenuli socijalisti-komunisti govoreći da narodu ne treba ni kralj ni njegova vojska. Protiv neposlušnika i pobunjenika i ovaj je put nastupila vojska, a zatim i žandarmerija, istupajući brutalno i okrutno.

Nemiri su se iz Srijema (posebice u okolici Šida i Iloka) proširili u Garešnicu i Grubišno Polje, u okolici Daruvara, Slavonske Požege i Našica, a zatim u virovitičku, zagrebačku, varaždinsku i modrušku županiju. U sukobima između seljaka te vojske i žandarmerije bilo je dosta ranjenika na sve tri strane.³⁴

Osobito žestoki sukobi bili su u selima oko Varaždina u srpnju 1919. godine. Vojska je pretraživala seljačke kuće, kundačila, pljačkala, prijavljivala seljake sudovima zbog najmanje sitnice. U selu Petrijancu bilo je oružanog sukoba. Situacija se dugo nije smirivala već i zato što je u Varaždinu u srpnju 1919. godine izbila vojnička pobuna, pa su u njezinu ugušivanju stradali i brojni seljaci okolnih sela zbog sumnje da su pomagali tu pobunu. Slično je bilo i u vrijeme vojne pobune u Osijeku tog istog mjeseca.³⁵

Manjih nemira zbog neriješenog agrarnog pitanja bilo je i u jesen 1919. Njihovo smirivanje nije prošlo bez novih brutalnosti vojske i žandarmerije naspram seljaka (npr., u selu Petrijevcima u Slavoniji, pa zatim i u varaždinskoj županiji i drugdje).³⁶

Kao što je već rečeno, većinu tih nemira pokrenuli su ili organizirali socijalisti-boljševici, odnosno komunisti. Kako je tijekom 1919. i sama KPJ, netom osnovana, bila izvrnuta progonima i kako je propala Mađarska Sovjetska Republika, a u Kraljevstvu SHS se sve više učvršćivao centralizam i unitarizam, komunisti prestaju agitirati među seljaštvom. Ipak, u nekim je krajevima seljaštvo i nadalje poticano na ak-

³³ B. Hrabak, »Radikalizacija«, n. dj., 27.; D. Janković, »Društveni«, n. dj., 41.

³⁴ B. Hrabak, »Radikalizacija«, n. dj., 18. i dalje.

³⁵ Isto, 37. i 38.; S. Koprivica-Oštrić, »Vojnička pobuna«, n. dj., 69.

³⁶ B. Hrabak, »Radikalizacija«, n. dj., 41.

raždinskim toplicama i Šaulovcu zbog samovoljnoga provođenja agrarne reforme u sukobu s vojskom ubijeno i ranjeno nekoliko seljaka. Sljedećeg dana u selu Maruševcu kraj Čakovca ubijeno je sedam i ranjeno nekoliko seljaka. Istoga dana u Sarvašu, selu kraj Osijeka, seljaci su ubili jednoga srbijanskog vojnika i za to su odmah bili kažnjeni. Slično se događalo u okolici Đakova, u vukovarskom, šidskom i iločkom kotaru, a također u Slunju. Potkraj ožujka 1919. godine nemiri su se proširili i u okolice Krapine i Zlatara, a u svibnju 1919. godine u Samobor i Pregradu. Ponovno su izbili i u varaždinskoj županiji. Po svemu sudeći, njihovo smirivanje nije prošlo bez nasilja.³³

Novi val seljačkih nemira u lipnju i srpnju 1919. godine potaknut je nezadovoljstvom zbog neriješenog agrarnog pitanja, a dopunjen je ponovnom pojavom »zelenoga kadera«, poznatoga iz vremena prvoga svjetskog rata; sada se izražavao kao specifični prosvjed protiv pozivanja na vojnu vježbu u vrijeme najvažnijih poljoprivrednih radova koju su vlasti organizirale u nastojanju da smire seljačko nezadovoljstvo. Te su nemire uglavnom pokrenuli socijalisti-komunisti govoreći da narodu ne treba ni kralj ni njegova vojska. Protiv neposlušnika i pobunjenika i ovaj je put nastupila vojska, a zatim i žandarmerija, istupajući brutalno i okrutno.

Nemiri su se iz Srijema (posebice u okolici Šida i Iloka) proširili u Garešnicu i Grubišno Polje, u okolice Daruvara, Slavonske Požege i Našica, a zatim u virovitičku, zagrebačku, varaždinsku i modrušku županiju. U sukobima između seljaka te vojske i žandarmerije bilo je dosta ranjenika na sve tri strane.³⁴

Osobito žestoki sukobi bili su u selima oko Varaždina u srpnju 1919. godine. Vojska je pretraživala seljačke kuće, kundačila, pljačkala, prijavljivala seljake sudovima zbog najmanje sitnice. U selu Petrijancu bilo je oružanog sukoba. Situacija se dugo nije smirivala već i zato što je u Varaždinu u srpnju 1919. godine izbila vojnička pobuna, pa su u njezinu ugušivanju stradali i brojni seljaci okolnih sela zbog sumnje da su pomagali tu pobunu. Slično je bilo i u vrijeme vojne pobune u Osijeku tog istog mjeseca.³⁵

Manjih nemira zbog neriješenog agrarnog pitanja bilo je i u jesen 1919. Njihovo smirivanje nije prošlo bez novih brutalnosti vojske i žandarmerije naspram seljaka (npr., u selu Petrijevcima u Slavoniji, pa zatim i u varaždinskoj županiji i drugdje).³⁶

Kao što je već rečeno, većinu tih nemira pokrenuli su ili organizirali socijalisti-boljševici, odnosno komunisti. Kako je tijekom 1919. i sama KPJ, netom osnovana, bila izvrgnuta progonima i kako je propala Mađarska Sovjetska Republika, a u Kraljevstvu SHS se sve više učvršćivao centralizam i unitarizam, komunisti prestaju agitirati među seljaštvom. Ipak, u nekim je krajevima seljaštvo i nadalje poticano na ak-

³³ B. Hrabak, »Radikalizacija«, n. dj., 27.; D. Janković, »Društveni«, n. dj., 41.

³⁴ B. Hrabak, »Radikalizacija«, n. dj., 18. i dalje.

³⁵ Isto, 37. i 38.; S. Koprivica-Oštrić, »Vojnička pobuna«, n. dj., 69.

³⁶ B. Hrabak, »Radikalizacija«, n. dj., 41.

odbijanje izvršenja vojne obveze bilo je relativno često. U mnogome se u tome angažirala Hrvatska pučka seljačka stranka, odnosno Hrvatska republikanska seljačka stranka.⁴²

Prema srbijanskom vojnom zakonu, za novačenje vojnika bili su odgovorni »starješine zadruga«, odnosno općinski ili gradski načelnici, dakle civilne osobe. Oni su morali odgovarati pred vojnim sudovima ako novačenje, odnosno odlazak novaka na odsluženje vojnog roka, ne bi uspjelo kako su to zamislile vojne vlasti. Nadalje, na osnovi tog zakona, kako u hrvatskim selima više nije bilo mnogo zadruga, za odbijanje odsluženja vojnog roka unovačenih mladića vojne su vlasti optuživale i odmah kažnjavale rođake unovačenih — od oca i braće do majke i sestara. Rođaci su bili uhićeni umjesto odbjeglih mladića, odvedeni u vojni, žandarmerijski ili područni zatvor i ondje zadržani sve dok unovačeni sam nije došao i pristupio služenju vojnoga roka. Bila je to potpuno nepoznata praksa u Hrvatskoj.⁴³

Sve je to bilo popraćeno nasiljem, batinanjem, kundačenjem, pa čak i ubojstvima; nasilje su provodili vojnici ili žandarmerija, koja je u mnogome zamijenila vojsku.

Kako tijekom 1919. odaziv novaka na odsluženje vojnog roka na području Hrvatske uglavnom nije zadovoljavao,⁴⁴ a bilo je i bijega iz vojske,⁴⁵ tijekom sljedeće, 1920. godine pooštrena je kontrola. Vojska i žandarmerija počele su uredovati; organizirane su potrage za vojnim bjeguncima, odnosno neposlušnicima — bile su to prave kaznene ekspedicije. Potrage su često počinjale i završavale nasiljem: batinanjem, ranjavanjem, ubojstvima vojnih obveznika ili njihovih rođaka; ovi posljednji su i dalje uzimani kao taoci. To se događalo u mnogim mjestima diljem Hrvatske, što pokazuje sačuvana arhivska građa i novinski napisi. Do sada pronađena građa, međutim, ne dopušta izradu tabelarnih prikaza i neku određeniju klasifikaciju. No, svaki pojedinačni primjer (a sačuvana su imena i način stradanja uhićenih ili traženih vojnih obveznika) pokazuje bit odnosa vlasti prema nepokornim seljacima. Učestalost primjera jasno ukazuje da taj odnos nije bio slučajnost, nego uobičajena mjera održavanja »reda i mira«, odnosno pokornosti.

O tome rječito govore sljedeći primjeri: u selu Paveliću, u blizini Koprivnice, u rujnu 1920. godine prilikom potrage za odbjelim vojnim obveznikom ranjena je majka jednog novaka, a uhićen je i njegov otac.⁴⁶ Seljani susjednog sela Ruševca također su u vrijeme potrage za vojnim bjeguncima bili izvrgnuti nasilju; ondje je uhićeno nekoliko seljaka optuženih da su omogućili bijeg novacima. Oba su ta sela vlasti smatrale uporištem otpora protiv režima jer je u njima bila organizacija HPSS-a.

⁴² Usp. bilj. 17., 18. i 19.

⁴³ U svibnju 1920. godine ministar vojske je tu odredbu ukinuo za područje Hrvatske, ali ju je opet osnažio u početku 1921. godine. M. Rojc, *Za bolju budućnost*, n. dj., i »Prilike u Hrvatskoj«, n. dj.

⁴⁴ AISP, grupa XXI., inv. br. 230.; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine*, n. dj. 220. i dalje.

⁴⁵ Usp. M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine*, n. dj., 63. i dalje.

⁴⁶ AISP, grupa XXI., inv. br. 197.

Uhićeni su Ruševčani bili predani sudu i podvrgnuti dugoj istrazi, pri čemu su, dakako, bili izbatinani.⁴⁷ Potkraj rujna 1920. godine na drugom kraju Hrvatske, u Zrinu, selu nedaleko od Dvora, žandari su tražili vojne bjegunce, a kada ih nisu našli, kundačili su i pljačkali te uhitili nekoliko seljaka uz obrazloženje: »Ovo su Srbi koji će vas iz sela istjerati.« Zbog nasilja tih žandara Zrinjani su se potužili Zemaljskoj vladi u Zagrebu, koja je odredila postupak protiv nasilnika, ali nema podataka o rezultatu istrage.⁴⁸ Zemaljska je vlada odredila istragu i zbog nasilja šestočlane vojničke patrole u Salajcu, selu u blizini Sv. Ivana Žabnog. Ta je patrola batinanjem nekolicine seljaka pokušala doznati gdje se skrivaju vojni bjegunci.⁴⁹ O nasilju žandara u Lužanima, selu blizu Sv. Ivana Zeline, bio je obaviješten povjerenik za unutarnje poslove Zemaljske vlade dr. Milan Rojc; on je naredio istragu u kojoj je utvrđeno da su žandari izbatinili starog oca jednog od vojnih bjegunaca, ali zbog toga nisu bili kažnjeni.⁵⁰

U političkoj javnosti, a sigurno i po hrvatskim selima, posebno je odjeknuo »slučaj Sladojevci«. Prilikom hvatanja vojnih bjegunaca žandari koji su poslani iz postaje u Slatini ubili su troje Sladojevčana. Pokrenuta je istraga tijekom koje su zlostavljani mnogi muškarci i žene. Žandarska je ophodnja, naime, došla u selo 18. rujna 1920. godine tražeći sedam vojnih bjegunaca. Kada su žandari ušli u selo, bjegunci su bili u grupi seljaka koji su stajali u blizini seoske gostionice. U prepirci sa seljacima, koji nisu htjeli odati vojne bjegunce, žandari su iznenada počeli pucati na seljake. Ubili su 21-godišnjega Đuru Herenča, 28-godišnjeg Jagu Geng i 18-godišnjega Miška Kuzmića, a teško su ranili Stjepana Divoša. Nakon toga morali su pobjeći iz sela pred razjarenim seljacima, ali su se vratili nakon tri dana i pokrenuli istragu protiv vojnih bjegunaca i njihovih pomagača. Uhitili su brojne muškarce i žene, zlostavljali ih i na kraju odveli u zatvor u Slatinu. Nisu uspjeli pronaći vojne bjegunce, ali su kao taoce odveli rodbinu odbjeglih vojnih obveznika, a među njima i majku dvoje maloljetne djece. U Slatini je područni upravitelj ispitivao uhićenike, ali ni on nije uspio dokazati da su odgovorni za bijeg vojnih obveznika. Slučaj je na kraju dospio u javnost, pa je Zemaljska vlada naredila istragu protiv nasilnih žandara. Brojni su svjedoci potvrdili iskaze zlostavljanih seljaka, a žandari su ih poricali.⁵¹ Međutim, usprkos nalazima te nove istrage, kao i predstavke koju

⁴⁷ Isto i inv. br. 207.

⁴⁸ Isto, inv. br. 225. Grupa seljaka iz Zrina podnijela je Zemaljskoj vladi u Zagrebu predstavku o tom zlostavljanju, pa je vlada 1. X. 1920. odredila istragu i o tome izvijestila Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu. Međutim, upravitelj kotarske oblasti u Dvoru izvijestio je vladu da je istraga zamrla zato što stranke nisu došle na saslušanje.

⁴⁹ AISP, grupa XXI., inv. br. 225, br. 17646 Prs 1920.

⁵⁰ Isto, br. 17269 Prs 1920., br. 18053 Prs 1920.

⁵¹ Isto, br. 17115 Prs 1920. Tu se nalazi niz spisa: predstavka tajništva Hrvatske pučke seljačke stranke (bez potpisa i datuma), dopis Kraljevske kotarske oblasti u Slatini od 10. X. 1920. br. 9141, koji je upućen Zemaljskoj vladi u Zagrebu, koncept dopisa koji je Zemaljska vlada uputila Komandi IV. žandarmerijske brigade (29. X. 1920.) i Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd, kao i ministru vojske i mornarice generalu B. Jovanoviću tražeći »da se već jednom energičnim mjerama protiv počinitelja spriječi ovakovo zlostavljanje pučanstva«.

je tajništvo Hrvatske pučke seljačke stranke uputilo vladi u Zagrebu i u kojoj su poimence navedeni ubijeni i pretučeni seljaci, žandari koji su ubili i zlostavljali seljake u Sladojevcima samo su podvrgnuti disciplinskoj istrazi. Vlada u Zagrebu negirala je svaku potrebu uhićenja talaca, a verbalno je osudila i zlostavljanje seljaka.⁵²

Verbalne osude, međutim, ni nadalje nisu puno utjecale na praksu vojnih vlasti u potrazi za vojnim bjeguncima. Nasilja žandara nad odbjeglih vojnim obveznicima i njihovim rođacima i dalje je bilo diljem Hrvatske. Žandari su u Novoselcu, selu u neposrednoj blizini Zagreba, u rujnu 1920. godine u potrazi za vojnim bjeguncima, a nakon što je netko u blizini sela pucao na žandare i ubio jednoga,⁵³ ubili bez razloga jednog 73-godišnjeg starca te zapalili nekoliko klijeti. Potragu za vojnim bjeguncima nastavili su i u prosincu 1920., pa kada nisu imali uspjeha, napili su se i ubili jednog novaka koji im se sam predao, i to u prisutnosti njegove majke. Na povratku u kasarnu ranili su još jednog mladića, također bez razloga. Pokrenuta je istraga protiv žandara, ali i ovaj put samo zbog upotrebe oružja.⁵⁴ Žandari su, naime, bili ovlašteni da prigodom hvatanja vojnih bjegunaca pucaju, pa su tu mogućnost zloupotrebljavali možda po vlastitoj procjeni, ali svakako uza znanje pretpostavljenih.⁵⁵

Težinu obračuna žandara sa seljacima radi izvršenja vojne obveze možemo ocijeniti i po događaju u siječnju 1921. godine u Bedencu pokraj Ivanca. Prilikom pokušaja nasilna odvođenja vojnika, koji je prekoračio dopušteni odmor zbog bolesti, žandari su ranili tog vojnika i njegova oca, te pretukli najku i sestru. U tom su sukobu i sami bili ozlijeđeni, pa su se povukli iz sela. Vratili su se nakon nekoliko dana, uhitili cijelu obitelj i odveli je u zatvor. Većina uhićenih ostala je u zatvoru do prosinca 1921. godine. Cijeli je slučaj zaključen tek u početku veljače 1929. godine, kada je kralj pomilovao cijelu obitelj. Doduše, i protiv žandara je pokrenuta istraga zbog navodnoga disciplinskog prekršaja, a rezultat je bio njihov premještaj. Istraga protiv žandara dovršena je u travnju 1930. godine, kada su oslobođeni svake krivnje.⁵⁶ U istom selu potkraj siječnja 1921. godine žandari su ponovno tražili vojne bjegunce. Tada su ranili i pretukli oca jednoga od traženih mladića. Cijeli je slučaj predan sudu; ranjeni je seljak optužen zbog otpora, a žandari su se branili da su bili napadnuti pa su zato pucali. Proces je obustavljen u veljači 1929. godine iako nije bilo utvrđeno činjenično stanje.⁵⁷ Ranjeni je seljak ostao invalid, a žandari su i ovaj put izbjegli kaznu. U svibnju

⁵² M. Rojc, »Prilike u Hrvatskoj«, n. dj., 65.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Ministarski je savjet 23. lipnja 1921. ozakonio praksu upotrebe oružja protiv vojnih obveznika — na osnovi zakona o žandarmeriji iz 1884. godine (*Narodne novine*, 30. VI. 1921.).

⁵⁶ AH, RKP, SSV, I 108/1921.; AISP, grupa XXI., inv. br. 340a. U izvještaju žandarmerijske stanice u Lepoglavi upućenom 24. I. 1921. u Komandu IV. žandarmerijske brigade u Zagrebu kaže se da je uhićeni vojni bjegunac B. Paljak odveden na liječenje u Varaždin zato što je ranjen u obje potkoljenice.

⁵⁷ AH, SSV, RKP, I 113/1921.

1921. godine još je jedna potraga za vojnim bjeguncima u okolici Ivanca završila tragično: ubijena su dvojica seljaka. Na prijavu žandara koji su tvrdili da su seljaci pucali na njih, uhićeno je nekoliko mještana. Oni su u nedostatku dokaza nakon jednomjesečne istrage uvjetno pušteni kućama, a žandari su izbjegli bilo kakvoj odgovornosti.⁵⁸

O nasilju nad seljacima u povodu izbjegavanja vojne obveze u to vrijeme moglo bi se navesti još mnogo novih primjera. Ipak, i ovi navedeni potvrđuju da je država u odnosima prema seljacima u Hrvatskoj postupala, ne na način kako se to radilo u drugim državama Europe i svijeta prema državljanima koji odbijaju izvršavati vojnu obvezu, nego kao prema podanicima koji mogu razumjeti samo jezik nasilja. Nije to bio samo izraz nedemokracije nego i činjenice da je beogradski režim nastojao držati Hrvatsku u pokornosti.

5.

Iako je vladajući režim i u raznim drugim prigodama naspram nepokorenih seljaka primijenio nasilje kao sredstva uvođenja zamišljenog reda i mira,⁵⁹ do prave eskalacije brutalnosti došlo je u Hrvatskoj u jesen 1920. godine u vrijeme gušenja velike seljačke bune u kojoj je sudjelovalo nekoliko tisuća seljaka; dogodilo se to u bjelovarsko-križevačkoj, zagrebačkoj i varaždinskoj županiji. Glavni uzroci bune bili su opće nezadovoljstvo s novom državom oličenom u centralizmu i monarhiji, skupoćom osnovnih životnih potrepština, neriješenim agrarnim pitanjem, kao i brojnim drugim gospodarskim i političkim pitanjima.⁶⁰ Neposredni povod buni bila je odluka vojnih vlasti o žigosanju i popisu stoke za potrebe vojske, za komoru, te odluka o dvomjesečnoj vojnoj vježbi u jeku poljoprivrednih radova na koju su obveznici morali doći svojim kolima i s konjima.⁶¹ Veliku ulogu u pokretanju bune imala je

⁵⁸ Isto, I 139/1921. Bilo je i obratnih primjera. Naime, kada drugačije nisu mogli zaustaviti zlostavljanje, seljaci su sami kaznili žandare. Tako su u svibnju 1921. godine seljaci u podravskom selu Đelekovcu ubili dvojicu žandara, koji su bili poznati po okrutnosti prema stanovnicima toga i susjednih sela; dogodilo se to u trenutku kada su žandari vezane lancima vodili trojicu vojnih obveznika na odsluženje vojnog roka. Istraga o ubojstvu tih žandara vodila se sve do 1940. godine i mnogi su Đelekovčani tijekom tih istraga ponovno zlostavljani; žandari ipak nisu uspjeli uhititi učinitelje. AH, SSV I 542/1921.

⁵⁹ Tako je početkom travnja 1919. u povodu seljačkog štrajka proglašenog zbog uhićenja S. Radića u selu Martinska Ves kod Siska intervenirala vojska i uhitila seljake-štrajkaše; pri tome ih je, dakako, zlostavljala. (D. Janjatić, »Društveni«, n. dj., 43.). Početkom travnja 1920. godine žandarmerija je u Trojstvu kod Križa, u bjelovarskom kraju, krvavo obračunala sa seljacima okolnih sela zato što su odlučili bojkotirati opskrbu građana svojim proizvodima: ubijen je jedan, sedmero ih je ranjeno; uhićeno je 60 seljaka. (Dom, 21. IV. 1920.; Hrvat, 8. i 9. IV. 1920.). Žandarmerijski kapetan Panić zbog toga nije odgovarao, ali je kasnije premješten u drugo mjesto zbog novih zlostavljanja seljaka prigodom gušenja seljačke bune rujna 1920. u istome kraju.

⁶⁰ Usp. tekst uz bilj. 10. do 20.

⁶¹ B. Janjatić, »Izvještaj bana«, n. dj.

Hrvatska pučka seljačka stranka, iako se plamen bune širio i donekle spontano obuhvativši pet kotareva križevačko-bjelovarske, četiri kotara zagrebačke i jedan kotar varaždinske županije.

Pobuna je počela 2. rujna 1920. u selu Velikom Grđevcu, a ugušena je u svim županijama polovicom rujna iste godine. Ugušena je u krvi: u pomoć žandarmeriji stigla je i vojska. Bilo je mrtvih i ranjenih na obje strane. Ubijeno je 25 osoba, a među njima 15 seljaka. Stotine seljaka i nekolicina žandara i vojnika bili su teže i lakše ranjeni.⁶² Postupak vojske i žandarmerije već tijekom žigosanja stoke, a posebice obračun s pobunjenicima u vrijeme gušenja bune i nakon njezina završetka bili su izrazito brutalni.

Polovicom kolovoza 1920. godine u selima oko Grubišnog Polja započelo je žigosanje stoke. Seljaci su prigovarali ocijenivši da je zapravo posrijedi uvođenje države u posjed njihove stoke.⁶³ Odgovor srbijanskih oficira koji su rukovodili žigosanjem i popisom stoke bilo je nasilje. Tako je zbog prigovora zlostavljan seljak Ivan Dietrich iz Ivanovog Polja, bogata češkog sela; protiv njega odmah je pokrenuta istraga i bez suđenja je osuđen na 14 dana zatvora. Bio je, među ostalim, optužen da je kao pripadnik Hrvatske pučke seljačke stranke inicijator otpora seljaka protiv žigosanja stoke. Slučaj I. Dietricha, zahvaljujući zagrebačkom odvjetniku dr. Anti Adžiji, dospio je u javnost. Pokrenuta je istraga protiv seljaka, ali i protiv oficira koji su bili odgovorni za zlostavljanja. No, sve se završilo na tome da Dietrich i drugi suoptuženi seljaci nisu dobili zadovoljštinu zbog zlostavljanja, a oficiri su se opravdali srbijanskim vojnim zakonom.⁶⁴

Nakon predstave dr. Vladka Mačeka⁶⁵ upućene 9. rujna 1920. godine banu dr. Matku Laginji,⁶⁶ počela je istraga o nasilju žandara i vojske u selima oko Grubišnog Polja prilikom gušenja bune. Maček je podnio predstavku u ime seljaka Jurja Valečića iz Maslenjače, koji je potanko opisao nasilja žandara učinjena 5., 6. i 9. rujna 1920., kada je 80 do 100 seljaka bilo podvrgnuto batinama. Neki su dobili 15, neki 20, neki 25 batina, a jedan sluga u mlinu, po narodnosti Crnogorac, izdržao je čak 151 udarac batinom, i to svezan rukama i nogama te obješen o štap. Valečić je naglasio da je jedan od pretučenih ljudi umro. Valečićeve su navode u pokrenutoj istrazi potvrdili i drugi seljaci te župnik Škrinjar. U istrazi je utvrđeno da je seljake zlostavljao — tukao ih je i trgao im brkove — kotarski predstojnik Pajo Georgijević u podrumu svoje kuće u Grubišnom Polju. Utvrđeno je da su žandari u selu Rastovcu uhvatili osam seljaka, pretukli ih i tako pretučene svezali za kola te prisilili da trče usporedo s konjima. Nakon toga dokazanog nasilja Georgijević je

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

⁶⁴ AISP, grupa XXI, inv. br. 225, Spis br. 14658 Pr 1920.

⁶⁵ Isto. Usp. i V. Maček, *Memoari*, Zagreb, 1992.

⁶⁶ M. Laginja kao lider Hrvatske zajednice bio je hrvatski ban od 22. veljače do 11. prosinca 1920. O njemu vidi: Hrvoje Matković, »Hrvatska zajednica«, *Istorija XX veka*, V/1963., 44.; Mirjana i Petar Strčić, »Matko Laginja«, u: *Matko Laginja. Književna djela i rasprave*, Pula—Rijeka, 1983., 7.—29. gdje je spomenuta i relevantna literatura.

smijenjen s dužnosti i premješten; premješteni su i žandari, a za seljake se nitko nije brinuo.⁶⁷

Potkraj rujna banu Laginji se na nasilje prigodom gušenja bunc potužila i grupa građana iz Čazme. Vojska je u to mjesto stigla 6. rujna 1920. godine i odmah počela batinati uhićene i zatvorene »dionike bune«. U Čazmi je uhićeno više od 100 osoba, a još 100 uhićeno je u Kloštar-Ivaniću. U toj su predstavi navedena i imena pretučenih ljudi, a isto tako i imena onih seljaka koji su bili opljačkani. Na osnovi te predstavke Zemaljska vlada u Zagrebu pokrenula je istragu u kojoj je utvrđena težina ozljeda pretučenih. Rezultat je i ovaj put bilo premještanje žandara, a vojska je i onako povučena kada je buna skršena. Seljaci nisu dobili nikakvu zadovoljštinu.⁶⁸

Prigodom gušenja bune žandari su pretukli i mnoge druge seljake u okolici Čazme, u Velikoj Pisanici, u općini Križ, u okolici Bjelovara, u okolici Siska — u Letovaniću, u Dugom Selu, Oborovu, Vugrovcu, Kašini, Mariji Bistrici — u svim mjestima gdje su pobunjenici oštro istupali protiv vladajućeg režima.⁶⁹ Bilo je i ubijenih: u blizini Siska, u selu Cerje, 13. rujna 1920. prilikom istrage o sudjelovanju u buni pretučen je i zatim ubijen Mijo Ivančić Bišetin, iako nije bio pobunjenik.⁷⁰

Primjera nasilja vojske i žandara prema pobunjenim seljacima u rujnu 1920. zasigurno ima još vrlo mnogo. Ta se pretpostavka temelji na činjenici da je u buni sudjelovalo nekoliko tisuća seljaka. No, i ovaj broj spomenutih slučajeva govori da je brutalni obračun organa vlasti s pobunjenicima bio pravilo, a ne iznimka. Izgledalo je da se vratilo vrijeme srednjovjekovnih obračuna vlastele sa svojim kmetovima, a ne da je riječ o državi dvadesetog stoljeća gdje bi trebala vladati snaga prava, a ne pravo sile. Seljačka buna i njezino brutalno gušenje pokazali su svu proturječnost odnosa između seljaka i organa vlasti nove države zatvorenih u krugu netrpeljivosti i nasilja. Seljaci su na nasilja odgovarali organiziranim ili spontanom otporom, a otpor je uvijek ugušen novim nasiljem. Pokazalo se da su nastup vojske protiv seljaka kao i brutalna žandarmerijska istraga protiv pobunjenika zapravo dio sustava represije koju je beogradski režim od prvoga dana nove države primjenjivao protiv svakog oblika oporbe, osobito u Hrvatskoj. Doduše, tu su represiju organi vlasti pokušali donekle prikriti zabranom fizičkog maltretiranja, pa čak i pokretanjem istraga protiv učinitelja zlostavljanja, ali tek nakon upornih prosvjeda — kako u hrvatskoj političkoj oporbenoj javnosti⁷¹ tako i u beogradskom Privremenom narodnom predstavništvu⁷².

⁶⁷ AISP, grupa XXI., inv. br. 225, br. 15816 Pr 1920.

⁶⁸ Isto, spisi od br. 16559 dalje.

⁶⁹ Isto, br. 15511 do 17682 Prs 1920.

⁷⁰ Isto, br. 16860 Pr 1920. Žandar Milenković koji je ubio Bišetina pritvoren je nakon istrage, ali nema podataka o tome je li kažnjen.

⁷¹ Za ispitivanje uzroka nemira u hrvatskim selima bila je imenovana čak i komisija u beogradskom parlamentu u koju su iz Hrvatske ušli dr. Đuro Šurmin, dr. Lavoslav Hanžek, dr. Janko Šimrak, dr. Dušan Peleš, Vilim Bukšeg, Edo Lukinić, Većeslav Wilder i dr. Makso Rošić. Osim Hanžekova i Šurminova govora u beogradskom Privremenom narodnom predstavništvu ta komisija uglavnom nije učinila ništa. Usp. *Hrvat*, 29. IX., 1., 4. i 14. X. 1920.; *Dom*, 1., 8., 15., 23. IX.; 6. i 17. X. 1920.

⁷² Usp. N. Engelsfeld, *Prvi parlament*, n. dj., 214.

No, bio je to samo privid, jer uvođenje pravnih normi nije zaustavilo nasilje.⁷³

6.

Pokazale su to u punoj mjeri sudske istrage kao i suđenja stotinama seljaka pred sudovima — od Petrinje preko Bjelovara do Zagreba. U tome nizu istraga i suđenja svakako se ističe proces protiv Blaža Tupeka, 23-godišnjeg seljaka iz Pisarjeva u blizini Sv. Ivana Zelina, započet 1. listopada 1920. pred sudom u Zagrebu — odmah nakon što je ugušena buna. Tupek je uhićen, isprebijan — izdržao je 75 batina, te optužen da je u vrijeme seljačke bune ubio kotarskog predstojnika u Sv. Ivanu Zelini Otona Špilera. Tijekom istrage nepobitno je utvrđeno da je nakon fizičkog maltretiranja u Špilera⁷⁴ pucalo nekoliko seljaka, među kojima je bio i Tupek, pa je, dakle, bilo dvojbeno je li ga baš on ubio.⁷⁵ No, Tupek je ipak osuđen na dvadeset godina teške tamnice, i, kao imućan seljak, na 10.000 kruna globe. Znakovita za tadašnji pravosuđni sustav i mentalitet sudaca jest i dodatna kazna: Tupek je tijekom izdržavanja kazne svake godine na dan Špilerove smrti morao postiti u samici.⁷⁶

U tijeku višemjesečne žandarmerijske, a zatim i sudske istrage, više stotina seljaka je pretučeno, iscrpljeno glađu i hladnoćom zbog neprijemljene smještaja u područnim i sudskim zatvorima od Petrinje⁷⁷ do Zagreba⁷⁸. Sudski procesi protiv seljaka održani su u vremenu od ožujka do listopada 1921. godine, s tim što su optuženi do kraja sudske procesa, bez obzira na težinu inkriminacije, uglavnom ostali u zatvorima. U optužnicama i na suđenju inzistiralo se na krivici seljaka za krađu i pljačku tijekom bune, za pokušaje uspostave republike — među uhićenima bilo je i nekoliko narodnih zastupnika s liste Hrvatske pučke seljačke stranke, ali i brojni pripadnici i pristaše te stranke.⁷⁹ Izbjega-

⁷³ Već je Milan Čurčin početkom listopada 1920., osvrnuvši se na raspravu u parlamentu, napisao u povodu interpelacije V. Bukšega o seljačkim nemirima, kako socijalist Hrvat optužuje »balkanske metode« u razračunavanju sa seljacima, a njegov kolega Srbin se čudi kako to netko može braniti neposlušnike u obavljanju građanskih dužnosti. Napomenuo je da ostali govornici u raspravi o seljačkim nemirima govore samo u interesu svojih stranaka. *Nova Evropa*, br. 2., 7. X. 1920., 81.—82.

⁷⁴ Špiler je naredio žandarima da pucaju u seljake i tom je prilikom jedan ubijen. Sljedećeg su dana seljaci uhvatili Špilera i linčovali ga. Usp. B. Janjatić, »Izvještaj bana«, n. dj.

⁷⁵ *Hrvat*, 24. IX., 18. XI. 1921.; *Dom*, 6. X. 1921.

⁷⁶ Isto. Sličan je bio dodatak presudi S. Radiću 1920. godine kada je osuđen također na post i samicu, i to na dan 1. prosinca sve do izvršenja kazne zato što je prosvjedovao protiv načina stvaranja Kraljevstva SHS, odnosno dana »ujedinjenja«.

⁷⁷ Sveučilišni profesor R. Horvat uložio je predstavku Zemaljskoj vladi u Zagrebu zbog strašnih uvjeta u zatvoru u Petrinji, kao i zbog batinanja seljaka iz Letovanića tijekom istrage nakon gušenja bune. AISP, grupa XXI., inv. br. 225, br. 16883 Pr 1920.

⁷⁸ Vidi bilj. 75.

⁷⁹ *Dom*, 16. i 25. III. 1921.; *Hrvat*, 3., 15., 18., 30., 31. III., 2. i 12. IV., 13. X. 1921.; J. Paver, *Grada*, n. dj. na više mjesta.

valo se govoriti o motivima seljačkih prosvjeda i otpora, a marginalizirano je zlostavljanje u vrijeme gušenja bune i u istragama nakon nje. U tima masovnim suđenjima izricane su kazne od nekoliko dana ili mjeseci do nekoliko godina zatvora. Pri tome je velika većina seljaka već zapravo izdržala kaznu u istražnom i sudskom zatvoru — ali se to uopće nije uzimalo u obzir.⁸⁰ Pravu težinu tih osuda potvrđuje podatak iz lista *Zaštita čovjeka*,⁸¹ koji je sedam godina kasnije zabilježio da u zatvoru u Lepoglavi još uvijek ima 60 seljaka osuđenih zbog seljačke bune 1920. godine na dvije do dvadeset godina zatvora.⁸²

7.

U zaključku je potrebno konstatirati sljedeće: Položaj seljaštva u Hrvatskoj u razdoblju između 1918. i 1921. godine, dakle od početka postojanja Kraljevstva SHS do učvršćenja unitarističko-centralističke organizacije države, u mnogome su uz gospodarske nedaće odredile i represivne mjere organa vlasti protiv raznih oblika prosvjeda i nezadovoljstva Karađorđevićevim organima vlasti. Činilo se da će seljaštvo u gospodarskom pogledu zbog situacije na europskom tržištu gladnom agrarnih proizvoda imati prosperitetne godine; ali obećana, a ne i provedena agrarna reforma, obezvjeđivanje austrougarske krunice u korist srpskog dinara, koji je uzet za valutu Kraljevstva SHS, sustav poreza ne samo uvećan nekoliko puta u usporedbi s onim u razdoblju prije prvoga svjetskog rata nego i neravnomjerno raspoređen (u Hrvatskoj je bio četiri puta veći nego u Srbiji), kao i druge gospodarske mjere vlade u Beogradu — bitno su utjecali na pogoršanje gospodarskog položaja seljaštva. Situaciju su otežavale i razne mjere nove vlasti, do tada nepoznate u Hrvatskoj — od uvođenja novih, pooštrenih zakona (neki od njih nisu bili ni na vrijeme obznanjeni) do raznih oblika represije; takve su nasilne mjere, na primjer, batinanje te drugi oblici fizičkog maltretiranja, uhićenja za sitnice, proganjanja za izražavanje drugačijeg mišljenja, ubojstva neposlušnika. Država je, ponajviše silom, ali i raznim pravnim sredstvima nastojala onemogućiti razne oblike prosvjeda. Stradali su politički predstavnici seljaštva, seljaci pojedinci, pa i čitava sela. Otpor se izražavao pokušajima vlastita provođenja agrarne reforme, odbijanjem vojne obveze, pa čak i seljačkim bunama. U svim tim prilikama vlastima su kao udarni organi služile vojska i žandarmerija. I po tome je seljaštvo postalo u ovom razdoblju simbolom podređenosti Hrvatske u novoj državi, a način, oblici i metode nasilja postali su obrazac nastupanja režima naspram seljaštva i drugih dijelova oporbe i u sljedećim godinama.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ O tom listu usp. Z. Stipetić, *Argumenti za revoluciju — August Cesarec*, Zagreb, 1982., 234. i dalje.

⁸² *Zaštita čovjeka*, 13. IX. i 15. XI. 1928.

SUMMARY

REPRESSION AGAINST CROATIAN PEASANTS FROM 1918 TO 1921

This article examines various repressive measures, from economic pressure to using force, undertaken against the peasantry, which was the most numerous part of the Croatian nation. This repression was evident from the creation of the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes right up to the Vidovdan Constitution (1921), which consolidated centralism and the monarchy headed by the Serbian Karadorđević dynasty. The economic measures undertaken by the government in Belgrade, especially taxes that were four times higher than in Serbia, fundamentally affected the situation of the Croatian peasantry. Various measures — new laws, beatings, physical and psychic mistreatment, arrest for minor infractions, persecutions for expressing alternative points of view, and force used against whole villages — worsened the situation. The state applied force above all, but also used legal means to make impossible every expression of peasant discontent, from verbal protest to outright rebellion; especially important was the refusal to supply the troops. The army and the police, which did not select the means to preserve »law and order«, were used to stamp out protest. The peasantry thus became a symbol of Croatia's subordination in the new state, and in the ensuing years the manner, forms, and methods based on force became a model for the regime's treatment of the peasantry and other resistant groups.